

BÍRÓ GÁSPÁR

Kollektív jogok és *contractus*

A közügyek és a magánélet jogi megkülönböztetése már a régi Rómában ismert és szinte sebészi pontossággal végrehajtott művelet volt. A polgári demokráciák évszázadokkal később szintén a köz- és a magánszféra különválasztásával alapozták meg az állami létet konszolidáló demokratikus technikákat és az állampolgári szabadság és jog ma ismert rendszerét.

De mi történik akkor, ha az állami kereteket az állampolgárok közösségeinek és az általuk megválasztott kormányok ellenőrzésén kívül álló folyamatok fellazítják, vagy a szimbólumok körébe utalják? Korábban a háború, illetve a polgárháború voltak azok az események, amelyek az állam létét komolyan fenyegették. Napjainkban azonban olyan folyamatok vannak kibontakozóban, kezdve az eladósodással és az elszegényedéssel, a túlnépesedéssel, a környezetet érő maradandó károsodáson keresztül egészen a nemzeti identitás válságáig, amelyek a háborúhoz hasonlóan képesek egy állam létét megkérdőjelezni. S a legtöbb esetben úgy tűnik, az érintettek keveset vagy éppen semmit sem tehetnek a drámai végkifejlet megakadályozására. Mi lesz a sorsuk az etnikai csoportok, közöttük a nemzetek, a népek vagy a hagyományos értelemben vett etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbségek és népcsoportok jelenleg nemzetközi jogilag elismert és szankcionált (vagy csak általuk követelt) kollektív jogainak, s nemkülönben a hozzájuk tartozó egyének szabadságjogainak, ha az államot; amely garantálja (vagy éppen visszaszorítja) e jogok érvényesülését, a jelentéktelenné válás vagy éppen a felbomlás veszélye fenyegeti?

Az alábbiakban amellet próbálok érvelni, hogy egyrészt a különböző közösségek, elsősorban az etnikai alapon szerveződő csoportok (nemzetek, népek és népcsoportok) jogait illetően a szuverenitás hagyományos doktrínáját közelíteni kellene a sokkal rugalmasabb autonómiaeszmé felé. Általánosabban: a politikai mindenhatóság helyett jó lenne megbarátkozni a belátáson nyugvó önkorlátozás gondolatával.

Másrészt az egyéni szabadságok esetében nem szabad feladni az egyetemesség eszméjét; még akkor sem, ha mai világunkban számosan vannak olyanok, akik nem kérnek az emberi jogok kétségtelenül nyugati eredetű eszméjéből és az abból eredő politikai és jogi lehetőségekből.

Ami végül a *contractus*, a szerződészméletet és az annak alapján Nyugaton hagyománnyá vált gyakorlatot illeti, ha a régi Rómának évszázadokig jó volt; ha Nyugat-Európát már a kora középkorban mozgásba lendítette és segédkezett felvirágzásában, s ha az Egyesült Államokban és még sok helyen bevált, nem látok okot arra, hogy a mai képlékeny helyzetben e régióban miért ne lehetne megfontolás végett napirendre tűzni.

A társadalmi szerződés

Az eredeti társadalmi szerződés fikciója a liberális nemzetállam legitimitásának egyik pillére. A liberális nemzetállam ideológiájának lényegi kérdése: *hogyan* lehet fenntartani egy olyan politikai közösséget, amely az egyenlőséget minden hozzátartozó egyén számára a lehető legteljesebb mértékben megvalósítja, ugyanakkor az egyéni szabadságot úgy relativizálja, hogy annak mértékét a más szabadságának tiszteletben tartásában jelöli ki? Ez a kiindulás adottnak veszi, hogy az emberek *akarják* a politikai közösséget, mert annak hiánya *rossz*, s a politikai közösség egyetlen értelmes formája *az állam*, amely egyben a legitim kényszer letéteményese. Az államot konstituáló politikai közösséget az akaraton kívül az azonos kulturális hagyomány - beleértve a közösen átélt élményeket és a közös történelmet -, a közös nyelv és a közösen birtokolt földterület teszi nemzetté. A társadalmi szerződés lényege a kompromisszum, azaz a lemondás a természeti állapotban meglévő jogokról; hogy

miként és kinek a javára, ezen a ponton a különböző elméletek eltérnek egymástól, mégpedig oly jelentős mértékben, hogy igen változatos gyakorlati megoldásokat eredményeznek. Van még egy sor egyéb előfeltevés, amely az eredményt befolyásolja, de jelen témánk szempontjából elég csak a fentieket szem előtt tartani.

1989 után a nemzetközileg megváltozott státusú közép- és kelet-európai államokban, a nyilvános vitákban megjelent egy sor korábban csak a szabad világra jellemző politikai és jogi kategória,¹ létrejött a legtöbb elterjedt politikai és jogi intézmény. A pluralizmus, a civil társadalom, a szabad és *fair* választások, az önkormányzat, hogy közülük csak néhányat említsek. A liberális állameszme a kezdetektől feltételezte a civil társadalom és az állam megkülönböztetését és szétválasztását, ami logikusan járt együtt az előbbi bizonyos fokú homogenitásának a követelményével. A régiókban 1989 után érvényesülő politikai liberalizmus (többpárti választásokon alapuló parlamentarizmus, piacgazdaság és emberi jogok) eleve adott állami keretekben (államterület, állampolgárság, központi hatalom) jelentkezett, ezért nem csoda, hogy a nemzetállami kereteket komoly kihívás nem érte, noha egyes helyeken például a monarchiának nemcsak a történelmi legitimitása, hanem a jogfolytonossága is adott volt. A nemzetállamot azonban itt elsősorban nem a politikai közösség (politikailag öntudatos egyének közössége, azaz nemzet) által konstituált szervezeti formaként, hanem olyan képződményként értelmezték, ami a szakirodalomba *identitásállam* néven vonult be, vagyis elsődlegesen olyan állandó azonosulást követelő entitást jelent, amely továbbra is birtokolja az állami kényszer monopóliumát.²

A liberális nemzetállam tiszta eszméjét - amely idegen testként tekint minden, a szuverenitás egyneműségét megbontó korporációra - az első nyugati nemzetállamok kialakulásától kezdődően erőteljes politikai és morális kihívások érték.³ Így például a hátrányos helyzetű csoportok „emancipálása” bizonyos helyzetekben a társadalmi béke megőrzésének elsőrendű politikai kérdéseként merült fel. Ha a gondviselő állam keretei között szociális problémaként, szociális módszerekkel - elsősorban pénzzel - az eltérő élethelyzetek közelíthetők voltak, a politikai megoldásokhoz megvolt a közös nevező. Bonyolultabbnak bizonyult a jóvátétel kérdése, azaz amikor felmerült, hogy kisebbségi társadalmi csoportok bizonyíthatóan az éppen uralkodó többség áldozatai voltak a múltban.⁴ Még összetettebb a dolog akkor, ha az érintett csoport tagjai intézményes kereteket hoztak létre, s beleszólást követeltek az őket érintő ügyekbe. A társadalmi kisebbségek zöme strukturális, örökös kisebbség, eltérően a politikai kisebbségektől, amelyeknek elvileg lehetőségük van arra, hogy többségbe és domináns pozícióba kerüljenek.⁵

A nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi és politikai kisebbségnek is tekinthetők.⁶ Legfontosabb jellemzőjük, hogy közösségek, azaz képesek önálló kollektív akarat megfogalmazására és képviselésére. Önálló kulturális, etnikai és történelmi identitással rendelkeznek, amelyet meg akarnak őrizni, és folyamatosan át kívánnak örökíteni az utódoknak. A legtöbb esetben e közösségek önmaguk kívánnak dönteni a közösségkémi fennmaradásukat biztosító ügyekben, azaz élni kívánnak az önrendelkezési joggal. Ez utóbbinak előfeltétele a modern korban az önálló politikai szereplőként való elismerés-elismertetés, beleértve az önmeghatározás szabadságát. A politikai autonómia, az önrendelkezés és a kollektív identitás a nemzetállamnak is lényeges sajátossága. A részleges autonómia követelése, a részszuverenitások létrejötte, a korlátozott önrendelkezés és a többségtől eltérő csoportidentitás tételezése viszont magát a *nemzeti államként* is felfogott *nemzetállam* lényegét érinti. A nemzetállam lényege a homogén politikai nemzet eszméje. A liberális jelző itt addig érvényes, amíg az egyneműség az államstruktúra egyneműségét jelenti: egy alkotmány, egységes közigazgatási-területi szerkezet, kiegészítve az emberi és állampolgári szabadságjogok eszméjével. Ezen az alapon létrejöhetnek a nemzetállam olyan kombinációi is, mint a föderáció vagy a konföderáció, amelyek azonban már nem nemzetállamok a szó eredeti értelmében, de megőrzik a politikai liberalizmus alapértékeit.⁷

Ha azonban a homogenitáselv kiterjed olyan szférákra is, mint az egyéni és közösségi etnikai, vallási és nyelvi identitás, valamint kevert lakosságú államok esetében ezek megnyilvánulási formái, akkor a „liberális nemzetállam” formula már nem áll fenn. A minden szempontból homogén politikai nemzet létrehozásának módszerei totalitarisztikus formákat is ölthetnek, s mindeközben külsőleg a nemzetállam intézményrendszere még fennállhat. Ezért sok esetben nehéz megkülönböztetni fokozatokat a fenti értelemben vett liberális nemzetállamtól eltérő történelmi államalakulatok esetében, amikor kisebbségekkel szembeni politikájukat értékeljük. A lényeg azonban az, hogy a részszuverenitás különböző mértékeit megkövetelő kollektív vagy csoportjogokat a liberális nemzetállam is elvi alapon utasítja el. Fogalmazhatnánk úgy is, a nemzet állam a nemzet kollektív jogainak a kifejezője és megjelenítője: plasztikusan ezt a XIX. századi nemzetiségi elv úgy értelmezte, hogy minden nemzetnek joga van saját államhoz.⁸ Két csoport kollektív jogait pedig egy intézmény egyszerre nem tudja képviselni: a hatékony kormányzás, sőt bizonyos határon túl maga a *kormányozhatóság* kerül veszélybe, szól a gyakorlatias érvelés. Ennek az érvek azonban önmagában véve nem sok köze van a társadalmi szerződés eredeti előfeltevéseihez. A kormányozhatóság követelménye ideológiai szempontból *semleges*, bármilyen politikai rendszer mellett felhozható érvként. Ez az a pont, ahol az eszme és a gyakorlat elválik egymástól, de az eszme továbbra is befolyásolja a politikai retorikát, legalábbis addig, amíg az a kormányzó erők érdekeit szolgálja. A liberális nemzetállam logikája olyan koherens logika, amelyet két évszázados történelmi fejlődés és világmodellként való elterjedése igazol. Ilyen környezetben kollektív jogokat követelni a kisebbségek számára meglehetősen reménytelen vállalkozás. Le kell szögezni azonban, hogy a társadalmiszerződés-elméleteknek létezik olyan hagyománya is, amely nem feltételezi a politikai közösség és az állam közötti közvetítő szervezetek kiiktatását. Ebben az értelemben Locke társadalmiszerződés-elméletének néhány eleme, s ami abból például az Egyesült Államok alkotmányában megvalósult, említhető.⁹ Azt sem szabad elfelejteni, hogy az első nyugat-európai nemzetállamok kiterjedt tengerentúli gyarmatokkal rendelkeztek, így a mozgásszabadság, s ezzel együtt a vallási, világnézeti és szólásszabadság és a szorosan vett nemzeti határok között nem állt fenn olyan összefüggés, mint napjainkban. Egyszerűen el lehetett menni, illetve ha szükséges volt, egyeseket el lehetett távolítani a területről, ami a mai viszonyok között nem vagy nehezen kivitelezhető, hiszen a Föld minden négyzetcentimétere vagy egy állam szuverenitása alatt áll, vagy bonyolult nemzetközi egyezmények szabályozzák státusát.

A nemzetek és az etnikai csoportok kollektív jogai

Kérdés, hogy a kollektív (nemzeti vagy etnikai kisebbségi) jogok versus egyéni jogok terminusaiban folyó vitából következnek-e életképes eredmények, vagy steril intellektuális gyakorlattal állunk szemben. Véleményem szerint az utóbbi, a steril okoskodás esetével van dolgunk. Először is, aki így veti fel a kérdést, az előre elfogadja a nemzetállami paradigmát, pontosabban azt, hogy a nemzet mint olyan kollektív jogokkal rendelkezik, és a kisebbség kollektív jogait e kontextusban *részjogokként* értelmezi. A legfontosabb kollektív jog ebből a szempontból a (minden) nemzet (saját) államhoz való joga. Ez az önrendelkezés wilsonienini értelmezése, az egyetlen kézzelfogható tartalma az ilyen értelemben vett nemzeti önrendelkezési jognak. Ugyanakkor a vitatkozó paradox módon annak a vádnak teszi ki magát, hogy a nemzetállami kereteket kívánja közvetve vagy közvetlenül lerombolni, hiszen a nemzetállamot nem testületek, korporációk, csoportok konstituálják hanem egyének. Láttuk, hogy amíg a kollektív jogok szociális terminusokban jelentkeznek, addig elvileg nincs gond. Az ENSZ Polgári és politikai jogok 1996-os nemzetközi egyezségokmánya (PPJNE) például világosan előírja a szakszervezeti szervezkedés kollektív jogát: „22. cikk: Mindenkinnek joga van a másokkal való szabad társulásra, ide értve azt a jogot, hogy érdekei védelme céljából

szakszervezeteket alakítson, illetőleg azokhoz csatlakozzon.” Az egyetemes emberi jogi dokumentumok ezen kívül számos kollektív jogot elismernek közvetlen módon, így a békéhez, a fejlődéshez stb. való jogokat, nem is beszélve a népek önrendelkezési jogáról, amely az idézett dokumentum által elismert egyetemes emberi jog (PPJNE 1. szakasz), ám ezek természetét már korántsem egységesen értelmezik az érintett fórumok s a szakirodalom. Különbözik nem jogászok számára is nyilvánvaló, hogy a legtöbb nemzetközileg elismert emberi és polgári jognak csak akkor van értelme, ha csoportosan gyakorolható, gondoljunk csak az egyesülési és a gyülekezési jogra, nem is beszélve a vallás szabad gyakorlásáról. Ezért az értelmezési vitáknak elsősorban politikai indítékaik vannak.

Szigorúan doktrinális szempontból a kollektív jogok fogalma természetesen elemezhető és operacionalizálható is abban az esetben, ha politikai konszenzus alakul ki a körül, hogy egyfelől az állami szuverenitás nem egyenlő a nemzeti (mint etnikai és kulturális csoport-) szuverenitással, másfelől a nemzet szuverenitása nem abszolút értelemben áll fenn. A „kollektív jogok” fogalma ebben az esetben annak a tautológiának az elnevezése, amely szerint vannak olyan jogok, amelyek vagy *csak* csoportosan, vagy *csoportosan* is gyakorolhatók. Számos ilyen jog létezik, s egyesek relevánsak az etnikai csoportok esetében, mások nem. Az igazi feladat nem az, hogy a kollektív jogokat normatív módon definiáljuk az egyéni jogok definíciójával szemben, és felállítsuk e jogok kimerítő nomenklatúráját, hanem az, hogy a különböző helyzeteket kodifikációra alkalmas módon jogilag körülírjuk. A sajtószabadság például egyetemesen elismert szabadságjog, ám a különböző jogi megoldások e szabadság gyakorlását illetően országonként különböznek. A szólásszabadságba beletartozik az anyanyelv nyilvános használatának a szabadsága, azonban többségi környezetben feltéve, hogy magát a jogot nem vitatják - ahhoz, hogy a kisebbséghez tartozó személy szólhasson anyanyelvén, és *meg is értesse* magát, egy sor gyakorlati feltétel szükséges (tolmács stb.), amelyeknek *egy* része pénzbe kerül. Az ilyen esetekben felmerülő részben jogi, részben technikai, pénzügyi lépéseket is - helytelenül - a kollektív kisebbségi jogok fogalmával jelölik.

Az ilyen értelemben vett kisebbségi jogokat többféleképpen lehet osztályozni:

1. a) „jogi” szankcióval garantált, azaz olyan jogok, amelyek bíróság vagy más jogalkalmazó szerv előtt vita tárgyává tehetők, s igény esetén formális eljárás keretében érvényesíthetők; b) kollektív jogok, amelyek nem érvényesíthetők az előbbi módon, szankciójuk morális vagy politikai jellegű; etnikai csoportok esetében ilyen az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jog.

2. a) jogok, amelyek gyakorlásához intézményes keretek szükségesek; ebbe a csoportba sorolhatók az anyanyelv oktatásához és az anyanyelvi oktatáshoz való jogok; b) jogok, amelyek gyakorlásához nem szükségesek intézmények, például anyanyelvű feliratok nyilvános kifüggesztésének joga.

3. a) politikai jogok, a PPJNE nomenklatúrája szerint; b) kulturális jogok, a Gazdasági, kulturális és szociális jogok nemzetközi egyezségokmányának megfelelően.

4. a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek, illetve csoportok esetében a kodifikáció és a jog gyakorlása szempontjából fontos még a következő megkülönböztetés: a) jogok, amelyek gyakorlásához szükséges a közösséget vagy csoportot alkotók nyilvántartásba vétele; b) jogok, amelyek gyakorlásához a nyilvántartásba vétel nem szükséges.

Egy sor félreértést okoz ebben az összefüggésben a *pozitív diszkrimináció* fogalma, amelyet sokan kollektív jogként értelmeznek. Elvi álláspontom az, hogy a kisebbségvédelem általában s azon belül a pozitív diszkrimináció fogalma nem tévesztendő össze a jog vagy a jogosítvány fogalmával. Az etnikai csoportok büntetőjogi védelme nem feltételezi az önrendelkezéshez vagy identitáshoz való jog elismerését, de tény, hogy a csoport létezését ily módon a törvényhozó elismeri. A büntetőjogi védelem azonban önmagában nem akadályozza

meg a természetes asszimilációt, de a tapasztalatok szerint az irányítottat sem. Az identitás védelme, ápolása, fejlesztése és továbbadása az utódoknak viszont lehetséges olyan típusú pozitív diszkrimináció nélkül is, amely egy csoport tagjainak bizonyos előnyöket biztosít pusztán azért, mert annak a bizonyos csoportnak a tagjai. Nem kell elfeledni, hogy az a diszkrimináció, amely az egyén egy bizonyos dimenzióját kiemeli, valóban diszkrimináció negatív értelemben is, másokkal szemben. A kiválasztás ténye önmagában is önkényes, s még sorolhatnám a diszfunkcionális hatásokat. Ugyanakkor a pozitív diszkrimináció bizonyítottan nem volt képes megakadályozni egy sor etnikai jellegű konfliktus kirobbanását. Másfelől a pozitív diszkrimináció, mint eszme nem tévesztendő össze a különböző okok miatt hátrányos helyzetbe kerültek felkarolásával. Ebben az esetben azonban időben behatárolt, pontosan megindokolható és áttekinthető lépésekről van szó, s ha az állam foganatosít ilyen lépéseket, akkor az átlagos esetben közvetve a nem kedvezményezettnek is javára szolgál, például a társadalmi béke fenntartásával.

Etnopolitika

A régiókban kialakult etnopolitikai szemléletben a „politikai” a „mi” etnikumunk ellenségeire és barátaira összpontosul, azzal a nívummal, hogy az államon belül élő más etnikumok közösségenként és együttesen is belső ellenségnek számítanak, de legalábbis potenciális rendbontóknak. Egyik gyakorlati eredménye e szemléletnek az a felfogás, amely az államot és annak területét a többségi etnikum kizárólagos tulajdonának tekinti. Az állami szervezetekben és szervezetekben nincs helyük az „idegen” tisztségviselőknek, s mindaz a földterület, amelyen a domináns etnikum tagjai élnek, vagy igazolhatóan éltek a múltban, az adott közösség kizárólagos közös tulajdona. Ez volt a nyolcvanas években államilag újra felvállalt szerb nemzeti ideológia lényege, s a következmények ismertek.

Ott, ahol nincs mód a fenti gyakorlat alkalmazására, a lojalitás kategóriájának etnopolitikai értelmezése módot ad a nem többségi etnikai csoportok mindennemű érvényesülésének az akadályozására. Ebben az esetben olyan lojalitásfogalom érvényesítési kísérletéről van szó, amely egyértelműen többet jelent a fogalom hagyományos liberális értelmezésénél, azaz a jogkövetésben megnyilvánuló törvénytiszteletnél. Nem elég bizonyíték a lojalításra az alkotmányos állampolgári kötelezettségek teljesítése. Többről van szó. A lojalítás szó szerint hűséget, kétséget kizáró megbízhatóságot jelent. Politikai értelemben azonban a lojalítás aktív elkötelezettség egy eszme, egy szervezet vagy egy személy iránt. Esetünkben a politikai értelemben vett lojalítás pozitív tartalmánál talán messzemenőbb következményekkel jár a lojalítás hiányának, az illojalitásnak a feltételezése. A lojalítás hiánya ez utóbbinak megfelelően nemcsak egyszerű gondatlanság, egy kötelezettség felróható elmulasztása, hanem szembeszegülés, kenyértörési szándékra utaló jel, s általában az „ötödik hadoszlop” gyanúját is felveti.

Az illojalítás vádja és az etnicitás egybemosása az etnopolitikai szemléletmódban a nem favorizált helyzetű etnikai csoportok és a hozzájuk tartozó személyek kizárását vonja maga után a politika résztvevőinek köréből, míg a privilegizált etnikum tagjainak lojalitása vélelmezett, egyszerűen azért, mert ők azok, akik. A „többieké” az ellenkezőjének bizonyításáig megkérdőjeleződik. A bizonyítás legelső kritériuma az elkötelezettség, amely a nemzeti szubsztanciára kivetítve örökös bizonyításra szorul. A nemzetállam keretein belül bármilyen etnikai jellegű szervezkedés, még a törvényes keretek között megvalósított is, az illojalítás bizonyítéka lehet. A problémát az etnopolitika kérdéskörén belül megoldani nem lehet, csak kiküszöbölni kiváltó okait, ami sajnos nem precedens nélküli művelet a régióban.

Ha a liberális nemzetállamban a lojalitást elsősorban a kisebbségeken kéri számon, akkor ez bizonyosan konfliktushoz vezet. Az állampolgári lojalitás mint törvénytisztelő és jogkövető magatartás mindenekelőtt az alkotmány tiszteletben tartását feltételezi. Azonban a liberális

nemzetállami alkotmányok általában tartalmazzák az állam egységes és megbonthatatlan nemzeti jellegére vonatkozó deklaratív és kifejezetten politikai célzatú előírásokat. Azaz az előbbieken már említett szuverenitási kitételeket. Ha ebben az esetben tehát a politikai lojalitás követelménye egy etnikai kisebbséggel vagy annak bizonyos tagjaival szemben fogalmazódik meg, olyan kontextusban, amelyben azok nagyobb önállóságot követelnek maguknak a társadalmi élet bizonyos területein, akkor ez a pusztán jogtechnikai kérdés azonnal közvetlen politikai ügyé válik, s a követelmény, illetve annak nem teljesítése könnyen vádként fogalmazható meg. Egy másik gond a kisebbségek lojalitásával kapcsolatban a különböző nemzetközi szervezeteknél való panasz érvényesítésének lehetősége. Megtörtént, hogy a panasz ténye, annak tárgyától függetlenül, maga után vonta az illojalitás vádját, hiszen a többségi elven alapuló demokratikus játékszabályok szerint a panasz eleve tárgyaltan: a többségnek mindig igaza van, a többségi szavazás egyszer s mindenkorra perdöntő (de legalábbis a következő választásokig). Az etnopolitikai szemlélet szerint azonban a panasztevés nemcsak az illojalitás bizonyítéka, hanem annak jele is, hogy a kisebbségi egyszerűen le kívánja rázni az állampolgári kötelekeket, vagyis még inkább indokolt kizárni a politikai közösségből.

Meg kell végül jegyezni, hogy a nemzetállami liberalizmus jelentős erőfeszítéseket tett mindenkor abban az irányban, hogy az etnopolitikai szemléletet visszaszorítsa, azonban paradox módon régióinkban a kilencvenes években éppen a nemzetállami liberalizmus merev értelmezése és alkalmazása tűnik - képviselőinek legjobb szándéka ellenére - az itt meghatározott etnopolitikai szemléletmód legjobb szálláscsinálójának.

A nemzetállami előjogok lebontása

Szociológiai szempontból a nemzeti vagy etnikai kisebbségeket, a nemzetekkel és a népekkel együtt, általánosságban olyan etnikai csoportokként határozhatjuk meg, amelyek saját hagyományokkal, önálló kulturális arccal rendelkeznek. E csoportok tagjai vagy jelentős számú képviselői általában fontosnak tartják e sajátosságok megőrzését és továbbadását az utódoknak. Ebből a perspektívából két olyan természetes jogot lehet meghatározni, amely mint közösségben gyakorolható jog csak az ilyen típusú közösségekre jellemző: az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jog. Fontos kihangsúlyozni természetjogi megalapozottságukat, újabb kori szóhasználattal emberi jogi jellegüket, mert a jelenlegi nemzetközi viszonyok közepette e jogoknak csak politikai és bizonyos esetekben morális szankciói képzelhetők el. Gyakorlásuk a politikai erőviszonyoknak megfelelően alakul, míg a rájuk való hivatkozás politikán túli-felüli elvekre alapozva történik. Míg a politikai szankció megteremtheti, hogy e jogokkal akár azonnal éljenek, és garantálhatja jövőbeli folyamatos megvalósulásukat, addig a morális vonatkozások csak hosszú távon érvényesülnek. Ezért lehet a kilencvenes években a nemzetközi viszonyokban a nemzetekről és népekről mint privilegizált (azaz saját állammal rendelkező) csoportokról egyfelől, másfelől a kisebbségi kérdéstről mint „megoldandó” kérdéstről beszélni.

Az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jogok az etnikai csoportok esetében összefüggő emberi jogok. Egy államon belül akkor lehet realitásuk, ha mindenekelőtt demokratikus technikaként értelmezzük gyakorlati megvalósulásukat. Ebben az értelemben a „kisebbségi jogok” biztosítása valóban a demokrácia fokmérője, ha azonban e garancia hangsúlyozása a kisebbségek tekintetében az egyenlő részvételre vonatkozik csupán, akkor az nem más, mint merő demagógia.

Az 1989 utáni közép- és kelet-európai változások számos olyan fogalmat tűztek újra napirendre, amelyekkel korábban a politikaelméleti irodalom csak egészen kivételesen foglalkozott. Csak címszavakban s a definíciók távirati megfogalmazásával:

1. *Autonómia*: etnikai alapon szerveződött közösségek és csoportok esetében (véleményünk szerint ide tartoznak a nemzetek, a népek, népcsoportok, bennszülött népek, a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek) az a fogalom, illetve az a társadalmi eszme, amelynek megfelelően e közösségek és csoportok önállóan döntenek azokban az ügyekben, amelyek a közösségeként való fennmaradásukkal elválaszthatatlanul összefüggnek. Ezen ügyek körében az esetben, ha a csoport fizikai létét és biztonságát külső erők nem fenyegeti (lásd alább a túlélésről szóló reflexiót) - a nemzeti, etnikai, nyelvi, vallási és kulturális identitás ápolása, fejlesztése és az utódoknak való továbbadása körüli tevékenységek alkotják. A demokraciáelméletekben az autonóm személy vagy testület, csoport, közösség az az entitás, amely a körülmények ismeretében képes önállóan dönteni a különböző életstratégiák, más szóval jó és rossz között.¹⁰ Az Amerikában uralkodó felfogás szerint államjogi és nemzetközi jogi szempontból autonómia és szuverenitás között nincs különbség.¹¹ Az európai felfogás ennél árnyaltabb, s szuverenitás (mint főhatalom) és autonómia, azok alanyai, továbbá a különböző autonómiafokokozatok között a politikai és a jogi doktrína számos fogalmi megkülönböztetést ismer, a megfelelő intézményi formákkal.¹²

2. *Önkormányzat*: az autonóm döntés olyan intézményes keretét vagy intézményrendszerét jelenti, amelyben a döntések demokratikus módon, közvetlenül választott képviselők vagy választott elektorok (közvetett módszer) által történnek. Amíg az autonómia a társadalom- és politikaelmélet körébe tartozó fogalom, az önkormányzat mindig meghatározott intézményt jelent. Intézmény alatt ebben az összefüggésben olyan szervezeti keretet értünk, amely folyamatosan létezik (akár meghatározott időintervallumon belül), áttekinthető, vagyis nyilvános szervezeti és működési szabályzattal rendelkezik, és meghatározott, szintén nyilvánosan megismerhető és számon kérhető funkciókat teljesít. Ezzel szemben jogintézménynek a szakirodalom egy adott fogalomhoz, jogi kategóriához kapcsolódó jogszabályok összességét nevezi. *Kisebbségi (nemzeti vagy etnikai) önkormányzat* azt az intézményt jelöli, amely a törvény meghatározta hatáskörön belül a kisebbséghez tartozó személyek által választott képviselők meghatározott körben kötelező döntéseket hoznak az önkormányzat hatáskörébe tartozó ügyekkel és személyekkel kapcsolatban. Ha a törvény az önkormányzat illetékességét kulturális ügyekre korlátozza, kisebbségi kulturális önkormányzatról beszélünk.

3. *Önrendelkezés*: lényegét tekintve az *autonómia* szinonimája. Az uralkodó felfogás szerint azonban különbséget kell tenni az önrendelkezés mint politikai elv és az önrendelkezés mint kollektív emberi jog között.

a) Az *önrendelkezés* olyan politikai elv, amely a nemzetközi közösség struktúráját közvetlenül befolyásolja. A jelenleg uralkodó felfogás szerint egy etnikai csoport önrendelkezési törekvése akkor legitim, ha a nemzetközi (állam)közösség azt elismeri. Ilyen elismerésben, legitimitációban részesültek történelmileg a nemzetek, a népek és a gyarmati sorból felszabaduló népek. Az ENSZ keretében néhány éve napirenden van a bennszülött

népek (korábbi elnevezés szerint: bennszülött törzsek és lakosságok) önrendelkezési jogának az elismerése.

b) Az *önrendelkezés* olyan emberi jog, amely az 1966-os emberi jogi egyezményeknek megfelelően a népeket illeti meg. E jog alapján a népek - és csakis a népek- szabadon választják meg politikai státusukat, valamint kulturális és gazdasági fejlődésük irányát. Ez a klasszikus és formálisan is konszenzust élvező definíció a jelenlegi nemzetközi viszonyok közepette. Az egyéb nemzetközi dokumentumokban az önrendelkezési jogra vonatkozó kitételek kivétel nélkül értelmezési viták tárgyát képezik. Az ily módon szentesített önrendelkezési jog egyetlen alanya a nép, amely azonban jogilag definiálhatatlan. Minden eddigi törekvés, amely a nép fogalmát normatív terminusokban próbálta megragadni s kodifikálásra alkalmassá tenni, kudarcot vallott. Az ötvenes évekkel kezdődően számos ENSZ-közgyűlési ajánlás az így meghatározott önrendelkezési jogot egyetemes érvényű

emberi jogként határozza meg. Azok számára, akik minden etnikai csoportra érvényesnek tartják e jogot, ez az elméletileg is alátámasztható egyetemes jelleg a kiindulópont. A kilencvenes években, amint már közvetve utaltam rá, csak a kisebbségben élő etnikai csoportoktól (nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek) vitatják el ezt a jogot a nemzetközi kormányközi szervezetek (főként az ENSZ, az Európa Tanács és az EBESZ). Számos nem kormányzati szervezet (NGO) és a szakirodalom tekintélyes része azonban ezzel ellenkező és kellőképpen árnyalt véleményt vall - ami nem azonos a wilsoni-lenini elvvel (minden nemzet saját államhoz való joga, ha kell, szecesszió vagy területfelosztás árán is), hanem a korszerű demokratikus elméletekre és technikákra alapoz.¹³

4. *Önigazgatás*: az önkormányzat szinonimája; ott használják a fogalmat, ahol a döntéshozatal folyamata a végrehajtás elemeivel kiegészülve lényeges részét alkotja a közigazgatási struktúrának is.

5. *Személyi autonómia* vagy *személyi elvű autonómia*, vagy *személyi elvű önkormányzat*: az autonómia és az önkormányzat eszméjének, illetve intézményének egyik formája. E fonna keretében sem az autonóm döntések, sem azok alanyai, de az intézmény maga sem kötődnek meghatározott közigazgatási-területi egységhez, beosztáshoz. A nem etnikai jellegű vagy nem etnikai elven alapuló személyi autonómia vagy önkormányzat osztályába tartozik az összes korporatív jellegű intézmény, beleértve természetesen a köztestületeket. Az autonómia tágabb felfogásában ide lehet sorolni az önkormányzattal rendelkező, de köztestületi státussal nem bíró magánjogi-társadalmi egyleteket is.

6. *Területi autonómia*: jogi természetét illetően alkotmányjogi és/vagy közigazgatási jogi kategória, amely azt jelenti, hogy egy egységes államban (azaz nem föderációban vagy konföderációban) az adott területi-közigazgatási egység lakossága más jogokat (is) élvez, mint az ország többi közigazgatási egységében élő lakosa. E jogok gyakorlása kizárólag a területi illetőséghez kötődik. Amennyiben gazdasági vagy etnikai jellegű minősítéssel fordul elő (például „különleges gazdasági övezet” vagy egy etnikai csoport neve szerepel a hivatalos megnevezésben), ez lényegében a területi autonómia létrehozásának kiváltó okára utal. Etnikailag nem homogén lakosságú etnikai elvű területi autonómia esetében felvetődik a területen kisebbségben lévő más etnikumok kulturális, önkormányzati stb. jogainak kérdése. *A közigazgatási autonómia* olyan területi-közigazgatási konstrukciót jelent, amelyben az állam területén lévő közigazgatási egységek némelyike (például Franciaországban Korzika vagy a tengerentúli területek) vagy mindegyike magas fokú döntéshozói és közigazgatási kompetenciákat magában foglaló önállósággal rendelkezik a központi kormánnyal szemben. *A devolúció* mindezeket magában foglaló szakkifejezés, azzal a többlettel, hogy a közhatalmi funkciók is kivétel nélkül erősen decentralizáltak. *A regionális autonómia* a területi autonómiának az a változata, amikor az autonómiát egy földrajzi régió sajátosságai minősítik. *Regionális önkormányzat*: a regionális elemekkel (is) minősített területi autonómia intézménye, zárt területi egység esetében. A tipikus eset a különlegesen erős önkormányzati jogosítványokkal bíró Katalónia. Belgiumban a két, ma már föderatív állami státussal rendelkező flamand és vallon régió önkormányzata volt e kategóriába sorolható, erős devolúciós jellemzőkkel, a legutóbbi belga alkotmánymódosítás előtt. Ide lehet még számítani az olasz régiókat is (Szicília, Szardínia, Dél-Tirol, Friuli-Venezia Giulia és Valle d'Aosta). Jogi szempontból elvileg elképzelhető még az egymással nem határos helyi-területi egységek önkormányzatainak szövetsége, amelyek azonban földrajzilag és történelmileg összefüggő régióban találhatóak. Ez utóbbi esetben, az alkotmány különleges rendelkezéseinek híján egyszerű magánjogi egyletről van szó (közjogi korporációk, köztestületek szövetsége önmagában nem hoz létre új köztestületet, amint ahogy államok szövetsége sem hoz szükségyszerűen létre új államot). Mégis fontos megemlíteni, mert ha olyan helyi önkormányzatok egyesüléséről van szó, amelyek mindegyikében egy adott etnikum

többségben van, a regionalizmus e kerete elősegítheti az érdekvédelmet és az illető etnikumon belüli integrációt.

Contractus és uralom

Azzal kezdtem, hogy a liberális nemzetállam ideológiája a társadalmi szerződés fikcióját veszi fel fő legitimitáselvként. Az imént leírt lehetőségek az autonómia eszméjét a regionális önkormányzat intézményéig egytől egyig *a politikai hatalom forrásának és a hatalomgyakorlásának*, vagyis *az uralomnak* a fogalomkörébe tartoznak. A „ki dönt a közösségként való fennmaradás életbe vágó kérdéséről?” és a „hogyan történnek ezek a döntések?” *politikai*, illetve *a politika szférájába* tartozó kérdések. A következőkben néhány külsőséget vizsgálok meg arra a kérdésre keresve választ, hogy a szerződéses szemlélet, *a contractus* mint a nyugati típusú politikai fejlődés stabil formai eleme, alkalmas-e régiókban a jelenleginél áttekinthetőbb és kiszámíthatóbb viszonyok létrehozására. Így feltéve, a kérdésben benne van, hogy a szerződéses szemlélet itt az elmúlt hat év folyamán nem honosodott meg igazán. Az etnikai kérdés súlya a nyilvános diskurzusban, illetve a kollektív vagy individuális jogok terminusaiban folytatott vita, végül az előbbieken vázolt intézményes lehetőségek elutasítása több államban a *contractus* társadalom- és államszervezésben játszott halvány szerepére utal. Előljáróban azt is meg kell jegyezni: különbséget teszek a szerződés mint forma, vagyis a szerződés hagyományos, polgári jogi értelmezése (az akaratszabadság, a felek formális egyenlősége e tekintetben, az időbeliség és a helyhez kötöttség fontossága, hogy csak néhányat említsek) és a szerződés adott tartalmának *a priori* feltevése között, amely tartalom a felek szabad akaratát az előbbi feltételeken túl korlátozza, mozgásterüket eleve megszabja. Az erősebb-gyengébb viszonyt ebben az összefüggésben kizárólag a nemzetközi szinten tartom értelmezhetőnek, s ezzel itt csak érintőlegesen foglalkozom. Az alábbiakban a „római jogi ihletésű, nyugati típusú szerződéses szemlélet” nehézkes kifejezése helyett, ahol lehet, *a contractus* szót használom. Le szeretném itt azt is szögezni, hogy e szemlélet, s a szerződés mint technika, természetesen nem ad választ minden e régióban felmerülő és megoldatlan társadalmi és politikai problémára.

A nyugati hagyományt azért kell hangsúlyozni, mert van a kollektív jogoknak olyan vonatkozása is, amely az egyént megillető bizonyos jogokért, de mindenekelőtt a csoport kilátásba helyezett szolidaritásáért cserében ezen értékrenddel összeegyeztethetetlen kötelezettségeket és szankciókat feltételez; például a közösségből való kilépés esetében, ami annak megtagadásával egyenlő, az egyént a kiközösítés s az ezzel járó teljes erkölcsi megsemmisülés veszélye fenyegeti, amelyet a csoport többi (néhány esetben bármely) tagja részéről a csoport normái szerint legitim módon gyakorolt egyéb, konkrét, akár fizikai retorziók is követhetnek. Azokra az iszlám államokra utalnék csak, amelyek az aposztáziát, azaz a más hitre való áttérést, a hitelhagyást, valamint a hittagadást és a hitgyalázást egynek veszik, és egyaránt kiközösítéssel és halállal büntetik, ám e büntett tényálladékát meglehetősen tágra határozzák meg. Másrészt egyes okkult csoportok a lojalitás olyan fokát követelik az egyéntől, vagy olyan magatartásra kényszerítenek, ami merőben idegen az újabb kori európai hagyományoktól. A tribalizmus vádja, amellyel sűrűn illeték azokat a közép-európai kisebbségeket, amelyek „kollektív jogaik követelésével” nem kívántak mást, mint nyelvi és kulturális identitásukat „átmenteni”, kétségtelenül rosszhiszemű vád, de lehet, hogy csak egyszerűen tájékozatlanságot takar. Átütő erejű példája ennek, hogy a nemzetközi fórumokon egyes államok milyen sikeresen bojkottálták a kisebbségi jogi kodifikációt a tribalizmus és a szegregáció veszélyére való hivatkozással. A volt Jugoszlávia területén történtek szerintük igazolják e vádakot, ezzel szemben ott áll azonban az etnikai tisztogatás eredményének nemzetközi tudomásulvétele.

A *contractus* alapvető feltétele volt mindezekkel szemben már a római időkben, hogy a szerződés nem kötelezhet irreális cselekvésre, s ennek a megítélése mindig a körülményektől függött, s nem az absztrakciótól. Továbbá a római jogban a szerződés akkor volt érvényes, ha nem volt jogellenes, és nem ütközött a jó erkölcsbe, ami előrevetíti a későbbiekben nemcsak a köz- és a privát szféra különválasztását, hanem a politika, a jog és a morál egymáshoz viszonyított relatív autonómiáját is.

Ami a liberális nemzetállamból ezután következhet

Következtetésem illusztrálására vegyünk egy mínusz öt és plusz öt közötti képzeletbeli skálát. Ezen a Nyugat-Európában kialakult és a behatárolt földterületen való együttélés kényszereire (is) visszavezethető társadalmiszerződés-formákat aszerint helyeztem el, hogy milyen válaszokat adnak a (jog)biztonság követelményére, az alábbi szempontok alapján:

1. Az egyén jogai és kötelezettségei közötti szimmetria kérdése: lehetőség van-e az alkotmányban elő nem forduló, korábban ismeretlen jogok megfogalmazására és kodifikálására új kötelezettségek beiktatása nélkül? 2. A zárt politikai tér (állam plusz terület) stabilitása feltételezi-e az etnikailag többnyire egyszínű, kulturális alapértékeit tekintve homogén lakosság létét? 3. Van-e különbség a politikai és a politika között? A *politikai* elsődlegesen egyéni megnyilvánulás, versengés a lényeges döntéseket hozó szerepköréért (a politika végső forrása), *legalitás* (kiszámíthatóság, szabályszerűség) és *legitimitás* (dinamika, esetlegesség) viszonylatában? Vagy a *politika* elsődlegesen a közösség önaffirmációja és kiterjesztése, s ebben az értelemben *politikai* minden, ami ezt szolgálja, illetve gátolja?

A mínusz öthöz a társadalmi szerződés tartalmának az a szubsztanciális értelmezése közelít, amely a szerződésnek kizárólag csak egyetlen, a konkrét tartalmát ismeri el, s azt nem engedi vitatni. Ide tartoznak a nemzeti akarat különböző doktrínái.¹⁴ Bizonyos szempontból ebbe a kategóriába sorolhatók a paktumok, amelyek nemzetközi téren az erősebb és a gyengébb között, általában háború után jönnek létre. A plusz öthöz az a felfogás közelít, amely a szerződést merő külsőségnek tartja a gazdasági erők és a különböző szellemi tekintélyek között a befolyásért folyó harc alakulásának rögzítésére.¹⁵ Mínusz ötnél létrejön a totális állam, plusz ötnél megszűnik az állam, de mindkét szélső érték eléréséig a szerződés és a liberális nemzetállam külsőségei fennállhatnak. A két szélső esetben megszűnik a szerződés fogalma és értelme, anélkül azonban, hogy az uralom ténye is megszűnne. Véleményem szerint e körülmények tették lehetővé az államnak mint intézménynek a történelmi sikerét és virtuális univerzalizmusát.

A liberális nemzetállam ezen a képzeletbeli skálán *valahol középen helyezkedik el*. A mínusz öthöz közeledve jogot csak a megfelelő kötelezettséggel együtt lehet kodifikálni, s a természetes személy jogi fogalma csak megtűrt kivétel - ha egyáltalán formálisan létezik - a közösségi-morális (jogi) személlyel szemben; a társadalmi homogenizáció elsőbbséget élvező program, és a politikai, a politika, a legalitás és legitimitás egyszerűen felcserélhető fogalmak. A plusz öt felé haladva az egyén fogalma jogilag is központi jelentőségűvé válik, a társadalmi homogenizáció nem értelmezhető kérdés, és sem a politikai, sem a politika nem hozható kapcsolatba legalitás és legitimitás feszültségével, mivel a kettőt a rendszer esszenciális elemeiként, adottságként kezeli. Lehet hivatkozni a törvényekben elő nem írt jogokra mint természeti vagy emberi jogokra. (Túlzások itt is előfordulhatnak: a választások még a közismert bűnözőt is legitímálhatják; az esküdtszék által felmentett vádlottat, még ha mindenki számára nyilvánvalóan bűnös is, nem lehet többé ugyanazon ügyben bíróság elé állítani stb.)

A liberális nemzetállamban az emberi jogok morális tartalma (természetjogok) elvileg megengedi ugyan új jogok (egyéni „közszabadságok”, libertés publiques) kodifikálását, de csak annyiban, amennyiben, és csakis amennyiben, azt a többség jóváhagyja, megszavazza, és

van, aki érvényesülésüket garantálja. Ez viszont csak úgy működik a gyakorlatban, ha az új jogokhoz egyidejűleg megfelelő kötelezettségeket is rendelnek. A természetes személy jogilag és elvileg egyenlő közszabadságokkal rendelkezik a jogi személyekkel, kivéve az államot (mint a legitim erőszak letéteményesét); a homogenizáció kívánatos, ha pragmatikus indokok támasztják alá, de nem abszolút követelmény; a politikai: 1. a politikai osztályhoz tartozást fejezi ki, és ugyanakkor 2. a közszabadságok fölött folytatott vita szférája, a politika a közösség határait megszabó és kulturálisan nem semleges szféra, legalitás és legitimitás között világos különbség van, azaz a politika, a jog és az etika egymáshoz mért relatív autonómiája elfogadott társadalomszervezési elv. A *középponttól* plusz öt felé haladva, beleértve a *közepet is*, a hangsúly tehát a szerződés formai elemei felé tolódik el (a szerződés tárgya nem egyenlő a szerződés tartalmával), mínusz ötig viszont általában a szerződés tartalma eleve adott, s e tartalom jogon túli eszközök által érvényesül. A *közép* itt viszonylagos, nem a két szélső érték közötti skála, *felezője*. Ezért van az, hogy a létező modellek képlékenysége, átfedései és gyakorlati-történelmi változatossága nagy. A zárt politikai tér (állam) kifejezést plasztikusan az a skála testesítheti meg, amelyen a változók mozognak, s különböző kombinációkban felállnak - ha valamelyik szélső pontot eléri, a tér zártsága megszűnik, s a korábbi szabályok és kombinációk nem érvényesek többé. A nemzetközi viszonyok színtere ezzel szemben nyílt politikai térként fogható fel, amelyben az azt alkotó zárt politikai terek a legáttekinthetőbb elemek, s a viszonyítási kritériumok a rend és a káosz, a túlélés és a megszűnés viszonyában tehetők fel. A zárt politikai térhez nem elég a politikai közösség léte, földterület is kell hozzá, amely az uralom határait materiális értelemben is kijelöli. Az ebben az összefüggésben köztes formáknak nevezhető entitásoknak, mint a birodalom vagy a hálózatok (networks, réseaux), amelyeknek keretében a szerződéses fonnák elvileg fenntarthatók, ilyen értelemben vett behatárolásra nincs szükségük.¹⁶

A nyílt politikai tér egyik viszonyítási elemét, a túlélést, egyes szerződéselméletek felveszik ugyan, de mint a természeti állapot és a politikai közösség létrejötte közötti, időben nagyon rövid átmenetet uraló elemet. Az idők folyamán azonban a *túlélés* parancsa és a szerződés tárgya közötti megkülönböztetés vagy feledésbe merült, vagy éppen ellenkezőleg, a túlélésből, a szerződés létrejöttének egyik lényeges okából a szerződés tárgya lett. A túlélés szó itt a legszorosabb értelmében vett fizikai túlélés és a kulturális értelemben vett entitásként való túlélést egyaránt magában foglalja. A túlélés kérdését elméletileg nem volt szükséges feltenni, de operacionalizálni sem lehet a nemzetállam, vagyis a zárt politikai tér keretei között, hacsak nem a szerződés legszorosabban vett tárgyaként szerepelt: a szuverenitás uralkodó értelmezése, a mindenhatóság és gyakorlati megvalósítási módjai (a háború indításának kizárólagos állami monopóliuma, egyebek mellett) ezt tartósan és sikeresen akadályozták. A szuverén nemzetállam önmagának elégséges entitás volt, amely befelé mindenható (angol alkotmányjogászok korábbi kedvenc szófordulata szerint az angol parlament mindent megtehet, leszámítva azt, hogy a nőt férfivá változtatja és fordítva), kifelé pedig senkinek sem alárendelhető szereplő (politikai függetlenség, totális mozgósítás fenyegetettség esetén, hatalmiegyensúly-elméletek). Az autarkia, leszámítva egyes történelmi pillanatokot és szigorúan behatárolt régiókat, azonban sohasem volt lehetséges. Ha földrajzilag összefüggő területhez tartozó államok között a túlélés alapvető kérdésében nem jön létre együttműködés, akkor jelentkeznek rendszerint a hódítók. Ez napjainkban és a szemünk láttára válik érthetővé, amikor is világviszonylatban megállapítható, hogy az 1989-es változások után egyetlen lényeges kérdésben sincs meg a konszenzus a nemzetközi viszonyok szereplői között.

Véleményem szerint a politikai értelemben vett Nyugatnak, amelynek a földrajzi határai Európában különös nehézség nélkül meghúzhatók (világviszonylatban pedig a szabad világ és a nyugat határai többé nem fedik egymást), stratégiai érdeke fűződik a *contractus* fenntartásához s annak minden korroláriumához. Így például az ember elidegeníthetetlen

jogainak eszméje, s mindenekelőtt az egyenlő szabadság és az önmagával való azonosság megőrzésének joga nem lehet vita, még kevésbé engedmények tárgya. Felteszem, hogy ez a politikai Nyugat oda lesz képes terjeszkedni földrajzi értelemben a jövőben, ahol a szerződésszemlélet életképesnek mutatkozik, vagy fordítva, ott fogja feladni eddigi területeit, ahol a szerződéses fonnák látszattá válnak, vagy éppen eltűnnek. Mivel az önkény visszaszorításának egyetlen nem forradalmi, hatékony és állandó jellegű eszköze a *contractus*,¹⁷ ezért „a Nyugat és a többiek” (the West and the rest) közötti kulturális-civilizatórikus konfliktusnak szokás nevezni, holott véleményem szerint alapvetően *politikai konfliktus*, más szóval nem fatalisztikus, immanens, örökké való és reménytelen. A Nyugatnak politikai értelemben nyilvánvalóan létérdeke a szerződéses fonnák fenntartása, és ahol lehet, elterjesztése. Úgy is lehet azonban fogalmazni, hogy azoknak a területeknek a megléte, ahol a *contractus* nem érvényesül; egyszerűen rákényszeríti a Nyugatot s mindazokat, akik részének tekintik magukat, vagy azzá kívánnak válni, a szerződésszemlélet komolyan vételére és érvényesítésére. Ha így nézzük a dolgot, azt látjuk: a „Nyugat nyomasztó hegemoniája” közérzet és az erre alapozott gyűlékony közbeszéd ott alakul ki, ahol egy-egy ország vagy régió a politikai Nyugat vonzáskörébe kerül, anélkül, hogy területén belül a *contractus* érvényesíteni kívánná vagy tudná. Erre nincs azonnal ható ellenszer, s az érintettek nem alaptalanul érzik úgy, hogy ki vannak szolgáltatva, hiszen az uralom ténye, jelenvalósága, mint már szó volt róla, a szerződésszemlélettől függetlenül nyugodtan létezhet és érvényesülhet. Érvényesítése azonban nem kulturális vagy történelmi hagyomány, vallási vagy etnikai kérdés, hanem célszerűségi döntés. E célszerűség az emberi természetnek abból a tartományából vezethető le meggyőző módon, amely a legtöbb embert minden különösebb akarati ráfordítás és morális vagy vallási kényszer nélkül a rendezett, áttekinthető, kiszámítható életkörülmények választására, illetve az azokkal járó kötelezettségek elfogadására viszi.

Contractus és közösség

Nehéz vitába szállni azokkal a nézetekkel, amelyek szerint mindenkinek tartozni kell egy olyan közösségbe, amely az otthonosság, a meghittség érzését és a nyugalom élményét folyamatosan biztosítja, és egyben egy olyan intézményes keretbe, amely a lehető legnagyobb védelmet nyújtja tagjai számára. A *kell* tartozni, paradox módon, mindenekelőtt szabad akaratot feltételez, mivel a tapasztalat azt mutatja, annál erősebb egy közösség, minél nagyobb az önmagát hozzátartozónak tekintő egyének *odatartozási* vagy *elhatárolódási szabadsága*. Ez a közeg azonban napjainkban nem lehet egydimenziós, azaz csak etnikailag vagy csak az állampolgárság által, vagy csak területileg-regionálisan meghatározott. A meghatározottságok sorát folytatni lehetne, a lényeg ezek belső egyensúlyának a megteremtése. Az államok - legalábbis szűkebb régiókban - jelenlegi állapotukban nem alkalmasak ezen élmények és érzések biztosítására *mindenki* vagy *bárki* számára. Ma már - mint az előbbieken szó volt róla - az *identitásállam* erőltetése nem járható út, noha napjainkban és régiókban minden jel ennek az ellenkezőjére utal. Ez nem jelenti azt, hogy az államot *intézményesen* fel kell számolni. Azt sem, hogy a fennálló geopolitikai struktúrákat, beleértve a fennálló politikai-közigazgatási határokat, meg kell bolygatni. Egy sor jelenség arra utal, hogy e régiót a jövőben egy külső, s az itt található hatalmi-politikai képződményeknél egyenként és összességükben is hatalmasabb erő vagy erők részéről induló *kihívás* éri. Ez a kihívás lehet meghívás, azaz egy tágabb szervezetbe való bekerülés *meghívásos alapon*, de öltheti a *hódítás* valamely formáját is, azaz *egy létező vagy ezután kialakuló hatalmasabb formációba* való belekényszerítést, a régióban számos előzménnyel bíró hatalmi integrálás technikája révén. Egyik esetben sem képesek a régió populációi jelenlegi helyzetükben adekvát válaszokat adni e kihívásokra. E pillanatban pusztán a

meghívás forgatókönyvének van realitása, a gyakorlati megvalósulás kilátásait illetően bizonytalan, de a legjobb esetben is 50 százalékos esélyekkel. Ha az alternatívák így vetődnek fel, akkor a létrejövő felállás forrása és alapja nem a *contractus* lesz, még csak az előbbi értelemben vett politikai paktum sem (megegyezés erősebb és gyengébb között), hanem valami más - függőség, kliensi viszony vagy a megtúrt státusa. Az Európai stabilitási egyezmény (ESE) logikája és tartalma például nem a *contractus*-szemléletet tükrözi, amellet, hogy a mellékleteként szereplő államközi szerződések inkább a nem is annyira fennkölt gesztusok, mint a szorosán vett nemzetközi dokumentum kategóriájába tartoznak. Az államok többsége ma, s nem csak régióinkban, a behívás két alternatívája között ingadozik, mert képtelen megoldani a problémákat. Képtelenek teljesíteni az eredeti társadalmi szerződésből eredő nagyon is konkrét teendőiket, s itt csak az állampolgárok személyes és vagyoni biztonságának szavatolására utalnék. A kormányok nem tudnak az állampolgárok elé értelmes és szabad akaratukból követhető, sőt lelkesítő célokat tűzni, de szerencsére arra sem képesek, hogy absztrakt eszmék vagy elvek mentén hatalmilag integrálják a társadalmat.

A potenciális destabilizáló tényezők hangsúlyozása vagy a kockázat csökkentése?

Az olyan cseppfolyós helyzetekben, mint amilyen e régióban 1989 után kialakult, általánosan kétféle módon lehet megközelíteni azokat a problémákat, amelyekkel a kormányok kénytelenek szembenézni. Az egyik a különböző veszélyforrások felkutatását tűzi ki célul, azok rangsorolását, s a kormányzati tevékenység stratégiai céljait a potenciális destabilizációs tényezőkkel szembeni harcban fogalmazza meg. A másik, amely kevésbé látványos, nem elsősorban a létező vagy potenciális veszélyforrások felismerésében és kiiktatásában gondolkodik, hanem az egyes kormányzati lépések kockázati fokának csökkentésében véli megtalálni a helyes politikai taktikát. Az első elvi kiindulópontja a válság, a másodiké a megoldásra váró kérdés. A szerződésszemlélethez ez utóbbi áll közelebb. Ha egy válságkezelés-központú kormányzat továbbra is érdekelt a bármennyire is törekeny egyensúly fenntartásában uralom és társadalmi konszenzus között, az első esetben előbb-utóbb kénytelen prioritási sorrendet felállítani az azonosított veszélyforrások között, vagyis stratégiáját egy pontból kiindulva fogja kidolgozni. Feltehető, hogy e pont kijelölése egyetlen lehetséges veszélyforrást beszámítva nem járható út, ellenkezőleg. Így az etnikai és nemzeti kérdés kijelölése a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején mint Közép- és Kelet-Európa első számú destabilizációs tényezője azzal a hatással járt, hogy azok a kérdések, amelyek Nyugat-Európában a politikai napirendet uralják, így például a gazdasági és politikai integráció elmélyítése, a közös pénz, a korrupcióellenes küzdelem, a jóléti állam reformja, a bűnözés stb., itt másod- vagy sokadrangú ügyekként jelennek meg. Ilyen helyzetben az értelmes párbeszéd esélyei erősen csökkennek, és veszedelmesen megnő a félreértés lehetősége. Nem lehet azon csodálkozni, hogy például az autonómia eszméje és gyakorlata ma az etnikai kérdés kapcsán emlegetve egyenlő a felforgatással, magának az ördögnek a megidézésével, és maga után vonja a fasizmus újraélesztésének vádját. Lényegét tekintve, ugyanez a helyzet a föderalista eszmével. A veszély forrásának egyoldalú kijelölése ugyanakkor a nyílt politikai tér kritériumainak a bevitelét is jelentheti az uralom és *contractus* érzékeny, de stabilizálható) rendszerébe, ami nemcsak módszertani tévedés, hanem magát a rendszert aláaknázó eljárás. Életbe vágó tehát, hogy egyrészt a veszély forrását ne abszolutizáljuk, másrészt a szóba jövő forrásokat mint kívülállótat értelmezzük, de mindenekelőtt inkompatibilisnek tekintjük a *contractus* eszméjével. Ez könnyebben érthető, ha például az agresszivitást (beleértve az intoleranciát, a rasszizmus különböző változatait, az erőszakot mint olyat stb.) minősítjük rendszeridegennek. Bonyolultabb a dolog, ha az ebbe a kategóriába tartozó fogalmak konkrét személyekhez vagy testületekhez (államokhoz, szervezetekhez) kötődnek. Van azonban erre is kialakult gyakorlat, hiszen naponta tanúi

lehetünk egyes terrorista csoportok vagy a terrorizmust szponzoráló államok (*rogue states*), agresszív csoportok stb. nyilvános elítélésének és az ellenük történő intézményes fellépésnek.

A félreértések rendszerint a következőkből adódnak: Történelmileg a társadalmi szerződés fikciójára is építő politikai közösségek s az általuk konstituált államok távol tartanak a konstitúció vagy konstituálás műveletétől legalább két olyan adottságot, amely helytől és időtől függetlenül mindenütt jelen van. Az első ilyen adottság az emberek túlélési ösztönnel párosult természetes veszélyérzete. A második egy adott közösségbe való beleszületés ténye, s azon keresztül egy meghatározott leszármazási vonal és sorsközösség vállalása. A szerződéses konstrukciók eszmeileg mindkét elemet a rendszeren kívülre helyezik, úgy, hogy a túlélést s az ahhoz kapcsolódó tennivalókat, következtetéseket stb. az úgynevezett nemzetközi viszonyok keretébe utalják, a beleszületéssel és a sorsközösséggel kapcsolatban pedig elismerik az egyén választási szabadságát (asszimiláció-disszimiláció, emigráció stb.). Ezért van az, hogy a nyugati hagyományban a hadsereget elvileg nem lehet bevetni a lakosság ellen (az elv a fontos, még akkor is, ha vannak ellenpéldák), a különböző állami titkos- és biztonsági szolgálatok a senki földjén vannak politikailag, beleértve az ebből a tagjaikra háruló felelősséget és következményeket, s ezért van az továbbá, hogy a mindennapok politikai gyakorlata szempontjából a mozgás- és a szólásszabadság mindent megelőző politikai érték. Az ettől eltérő társadalomszervezési technikák és az azok révén létrehozott intézmények mindkét elemet megpróbálják a rendszerbe integrálni, s ezáltal a totális állam ideáltípusa felé mozdulnak el. A vér, faj és más hasonló organikus társadalmi és/vagy közösségi eszmék általában a túlélés olyan technikáit helyezik előtérbe; mint a belső és külső ellenség leleplezése vagy kijelölése, üldözése és végső soron megsemmisítése.

A liberális nemzetállam azért helyezkedhet el a közép tájékán az előbbiekben leírt illusztratív-hipotetikus skálán, mert a feltett három kérdésnek mint kritériumnak az egymáshoz való igazodása (a nemzetállam ideológiája) s az ebből következő intézményi technikák a skála mindkét irányába átjárást engednek. A XX. század végén ezzel kapcsolatban meglehetősen gazdag és félelmetes történelmi tapasztalat áll rendelkezésre, s e régióban 1989 után az ingadozások veszedelmesen nagyok és gyorsak voltak. A jóléti állam működési díszfunkciói s a napirenden lévő új társadalmi szerződés terminusainak szubsztanciális jellegű meghatározása Nyugaton is kilendíthetik az állam intézményét a hipotetikus skála mínuszos területe felé. Csakhogy Nyugaton számos olyan „fék” működik, amely az ilyen mozgásokat szoros korlátok között tartja, s a stabilitást biztosítja. Közép- és Kelet-Európában a szerződéses formáknak a hagyománya vagy hiányzik, vagy gyöngye, vagy éppen kellemetlen élmények fűződnek hozzá, főleg az elmúlt hét év „vadkapitalista” tapasztalatai alapján. Ez azonban megváltoztatható azáltal, hogy a *contractushoz*, illetve a szerződéses formához, a szerződés szabadságának és a felek formális egyenlőségének elvéhez hozzávesszük a Nyugaton az idők folyamán hagyománnyá vált önkényvisszatartó elemeket: a jóhiszeműséget, a tisztességes nyereséget, az arányosságot, az önkorlátozást, vagyis mindazt, amit régen az *aequitas*, ma pedig a *fairness* jelent. „*Ius est ars boni et equi*” - Celsus szerint majd 19 évszázaddal ezelőtt. A XI-XII. századi tudós szerzetesek nehezen hozzáférhető kéziratokból rekonstruálták a rómaiak szerződésjogának részleteit, majd a XIII-XIV. században a munkájukat betetőző poszt-glosszátorok létrehozták a modern szerződéselmélet alapjait.¹⁸ Ma a helyzet annyiban más, hogy mindent tudunk e tekintetben, és mindazt, amit tudunk, szükségtelen teoretizálni: ezeket a gyakorlatban kell érvényesíteni; erre való a független bírói hatalom és a szabad sajtó. A teendő ma az „abszolút nulla pont” újbóli kijelölése. Ez nem jelent mást, mint annak a világos kimondását, hogy az olyan adottságok, mint a túlélési ösztön vagy a beleszületés, a szerződésnek nem része, a rendszeren kívül álló elem. Ebben az összefüggésben a kollektív jogok eszméje úgy nem fogadható el, hogy: a) ezen az alapon egy kisebbségben élő etnikai csoport kizárólagos rendelkezési jogot szerezzen tagjai fölött, és úgy sem, mint b) egy ország nemzeti többségének történelmi és kizárólagos

kollektív joga az állam és annak intézményrendszere, valamint az állam fennhatósága alá tartozó terület fölött. Ha e fölött konszenzus alakul ki, akkor a *contractus*val összeegyeztethető intézményes megoldások s azon belül a különböző csoportautonómiák harmonikus működése előtt megnyílik az út.

Társadalmi szerződés és *contractus*

A *contractus* s annak egyik változatát, nevezetesen a társadalmi szerződés azon fikcióját, amely a politikai közösség létrehozását a zsarnokság lehetőségének kiküszöbölésével együtt gondolja el, nem kell véleményem szerint feladni sem az „örzök-tanítók”, sem a „bázisdemokrácia” elméletének javára. A meleg vizet sem kell újra feltalálni, hiszen Európában már mindent kitaláltak és kipróbáltak e tekintetben. Szem előtt tartva Hume Locke társadalmiszerződés-elméletével kapcsolatos kritikájának végkövetkeztetését: „Ha egészen a legutóbbi időkig esetleg bárki azt képzelte is, hogy a kormányzat szerződésen alapul, egészen bizonyos, hogy általában véve nem lehet ilyen alapzata”¹⁹, a következőket teszem föl. A *contractus* fenti értelmében vett társadalmi szerződés finomszövetét egyrészt le kellene vinni az állami szint alá, másrészt felvinni az állam fölé. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy világos különbséget kell tenni a közjogi testületek és személyek, valamint a többi kollektív jogalany között, az előbbi kör lehető legszorosabbra vonásával, a jogalanyi minőség kritériumainak és a kompetenciák egyértelmű kijelölésével. A regionális nemzetközi viszonyokban a *pasa sunt servanda* elvet következetesen kell alkalmazni, de ennek előfeltételeként le kell mondani az olyan követelésekről, amelyeket az illető szereplőkkel szemben kívülről fogalmaznak meg, s azok az adott helyzetben teljesíthetetlenek. Vagy egyértelmű, hogy az egyik fél vagy egyesek a felek közül eleve nem hajlandók az aláírt kötelezettségeket teljesíteni. Például nem kívánnak intézményes garanciákat létesíteni a vállalt kötelezettségekkel egy időben. A zárt politikai téren belül létrejövő integrációk esetében az egyéni és közösségi túlélést elsődlegesen identitásmegőrzésként kell értelmezni, ugyanis a jelenlegi körülmények között ez az egyetlen jelentése a túlélés fogalmának, ami nem feltételezi, kimondva vagy kimondatlanul, a háború lehetőségét. A túlélés egyidejű geopolitikai, történelemfilozófiai és identitássterminusokban való megfogalmazása a politikai retorikában viszont ez utóbbit teszi fel. A háború Jugoszláviában ilyen típusú víziók felvázolásával kezdődött a szavak szintjén, jó néhány évvel a fegyveres összecsapások kitörése előtt.²⁰

Másodszor, a *contractus* nem feltételezi az állam megszűnését. Az államnak régióinkban továbbra is a közigazgatási, környezetvédelmi és infrastruktúra-fejlesztés első számú menedzserének kell maradnia. A szociális kérdések pedig egyenesen megkövetelik új társadalmi szerződés létrejöttét. Be kell látni azonban, hogy ebben az összefüggésben az államhoz való lojalitás kategóriáját pozitív jogi értelemben nem lehet definiálni úgy, hogy az a jogkövetésnél többet jelentsen. Mint utaltam rá, politikailag a lojalitás aggasztóan tágan értelmezhető, ezért célszerű lenne a lojalitás tartalmáról folyó viták helyett inkább azzal foglalkozni, hogyan lehet a *saját norma* és a *közös normák* közötti konfliktusokat áttekinthető bíraskodási folyamat tárgyává tenni, vagyis a nemzetközi magánjogban ismeretes *kollíziós normák* tartalmát eljárásjogilag meghatározni az olyan esetekben, amelyekben csoportok jogvita résztvevői. Ebben a politikai és társadalmi szerződésvízióban a természetes személyek, valamint az átláthatóság és a működés nyilvánossága kritériumainak megfelelő testületek egyenrangúak morális jogaik szempontból, de természetesen nem egyenrangúak politikailag: a legitim erőszak *nemzeti és nemzetközi letéteményesének* személyét, véleményem szerint, e pontból kiindulva kell meghatározni, miután a szóba jöhető kényszereszközöket illetően sikerül kellőképpen differenciált közös nevezőt találni. A dolgok mai állása szerint ez járható útnak tűnik az egyének és csoportok közötti *bizalom* megteremtésére a régióban, annak a bizaloméra, amely sohasem létezett, s amely nélkül a

társég biztosra vehetően visszacsúszik a természeti állapottal szomszédos területre. Érdekes módon, véleményem szerint, éppen az etnikai kérdésben lehetne előrelépni, ott, ahol a dolgok még nem fajultak tettelegességgé, hiszen az intézményes kereteket nem kell kitalálni, a teendő az adott helyzetnek leginkább megfelelő fonnák kiválasztása.²¹

Ha a társadalmi szerződés fikciója nemcsak az állami szint alatt, hanem felette is érvényesül, lehet, hogy mint demokratikus legitimációs elv veszít valamit a régi súlyából. Ez természetesen nem jelenheti az elv kiiktatását. Egy föderációban azonban, amely számos nyelvileg, etnikailag, vallásilag különböző egyéni és kollektív jogalanyt egyesít, a közvetlen, titkos, általános és egyenlő választás mint demokratikus technika működésképtelen. De nem jelenti azt sem, hogy egy ilyen struktúrának antidemokratikus vonásai lennének. Amennyiben az egység egészének működésére és biztonságára vonatkozó döntések normái a résztvevők számára nem vezetnek zsarnoksághoz; a rendszer egésze minden hagyományos szabadságjogot magában foglalhat. Ilyen normák lehetnek például: az életünkre és szabadságunkra török elleni közös fellépés vagy a résztvevők identitásának megőrzése, a nagyobb egység stabilitásának és túlélésének záloga: Szerződni az emberek egymással akkor szoktak, ha a szerződés aktusa egy létező szükségletet elégít ki, vagy előnyökkel kecsegtet, nem feltétlenül a másik fél kárára. A szerződések azonban nem születnek önmaguktól: mindig van kezdeményező fél. Politikai téren e kezdeményező szerepet régiókat illetően jelenleg kétségkívül a Nyugat töltheti be. A Nyugattal azonban nem kötelező szövetségre lépni, szerződéses viszonyba kerülni, amint a *contractus* értelmében a Nyugat sem kényszeríthet senkit a vele való szerződésre. Amit nyújthat, az a létező „kemény” intézményein (NATO, EU) belüli meghatározott autonóm státusz, s amit elvárhat, az a *contractusra* való alkalmasság a jelentkező részéről. Minden olyan megfontolás, amely ezeken túlmegy, a veszélyes fantáziálás birodalmába tartozik, rövid életű és hátrányokkal teli lesz minden érintett számára. A *contractus*képesség bizonyításához nem elegendők a hangzatos nyilatkozatok és a látványos, a harmadik fél által elvárt külpolitikai lépések. E képességet az adott államon belül kell bizonyítani, azzal, hogy az alapvető politikai értékekben és intézményekben való egyetértésen túl létrejön a szociális és etnikai paktum a többség és kisebbségek) között, valamint a politikai és gazdasági szereplők a gyakorlatban is újra meg újra bizonyítékát adják belátáson alapuló önkorlátozási képességüknek. A „*the winner takes it all*” mentalitás és a „*zero-sum games*” típusú magatartások eluralkodása egy társadalomban annak *contractus*képesség-deficitjére utalnak.

Végül még egyszer szeretném leszögezni: a *contractus-szemlélet* önmagában nem old meg minden gondot. Nagy előnye, véleményem szerint, mégis az e szemléletnek, hogy nem kíván - és nem is tud - kerek, mindenre alkalmazható és adott feltételek megléte esetén önműködően hatályba lépő megoldást adni. Sokan elvárják régióinkban a törvényhozóktól, hogy minden lehetőséget lefedő jogszabályokat alkossanak, s a jogrend egésze, egy számítógépes operációs rendszer mintájára, „eligazítsa” a társadalmat. Ez amellet, hogy a gyakorlatban nem vagy csak nagy ár megfizetése mellett működhet egy államon belül, s lényegében képtelenség a magasabb integráció körülményei között - a spontaneitás és az autonóm személy kiiktatásával a paralízis veszélyét idézi fel. A jogrend hézagjait az eseti megállapodások kitölthetik, amennyiben azok a polgári jogi értelemben vett szerződések törvényes kritériumainak megfelelnek. Politikai hatalom, jogrend és az autonómia különböző fokozatainak az egyensúlya a XX. század utolsó éveiben e régió egyes övezeteiben nem megoldhatatlan feladat. Az előzmények, a használható és a rossz, elvetendő tapasztalatok egyaránt adottak, amint az integráció kényszere is, amennyiben a jólét és a szabadság továbbra is egyaránt kívánatos cél marad.

JEGYZETEK

- 1 Szándékosan nem Nyugatot írtam, mert e kategóriák nem csak a történelmi Nyugat országaiban voltak használatosak a második világháború után, s itt csak Indiát említem, amely függetlensége elnyerését követően büszkén tartotta magát a lakosságot tekintve a világ legnagyobb demokráciájának. Másfelől a „szabad világ” kifejezés inkább alkalmas e helyen a történések gyorsaságának érzékeltetésére.
- 2 Bertrand Badie, aki két évvel ezelőtt különböző okokból az identitásállam létrejöttét még csak a jövő zenéjének tartotta, pesszimista nézeteit hangoztatja ezen entitással kapcsolatban, teljesen megalapozottan. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect.* Paris, Fayard 1995. 256.
- 3 Az előzményeket illetően kiemelkedik Le Chapelier képviselő két 1791-es jelentése, amelynek alapján az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a megfelelő határozatokat elfogadta. Az első a szakmai alapon szerveződő korporációk, a céhek, a második a politikai szerepet vállaló egyletek betiltásáról szólt. Le Chapelier érvei azóta is megjelennek többé-kevésbé színvonalas módon az itt vázolt nemzetállami séma védelmezőinek érvrendszerében. A breton Le Chapelier, aki saját tapasztalatai alapján tudta, mit jelent az autonóm politikai testületek léte a központi hatalommal szemben, második beszédét már mint renegát jakobinus tartotta, nem is túlzottan rejtve el annak jakobinusellenes életét. Le Chapelier nem volt opportunist, egyszerűen következetesen végig gondolta és alkalmazta az egynemű nemzetállami szuverenitás eszméjét. *Rapport sur les assemblées de citoyens de même état de profession* (14. juin 1791.) és *Rapport sur les sociétés populaires* (29. septembre 1791.). In: *Orateurs de la Révolution française I* Paris, Gallimard 1989. 428-439. Lásd még Furet, Frayois-Halévi, Ran: *La monarchie républicaine. La Constitution de 1791.* Paris, Fayard 1996. 239-258.
- 4 Az amerikai rabszolgaság e tekintetben máig ható következményeiről lásd Sowell, Thomas: *Race and Culture. A World View.* New York, Basic Books 1994. 186-223. (Race and Slavery)
- 5 Franciaországban a XIX. század folyamán, de nem túlzás azt állítani, hogy ugyanez a helyzet napjainkban is, a szociális politika alapkérdése annak filozófiai alapja és a francia demokrácia természetének összeegyeztethetősége volt - az innen következő összes politikai és társadalmi feszültséggel. „Dans ce domaine comme dans l'autre, la société française n'a cessé d'osciller entre l'amour des grandes idées et la réalité des petits arrangements.” Rosanvallon, Pierre: *L'État en France de 1989 à nos jours.* Paris, Seuil 1990. 166. Lásd még: Rosanvallon, Pierre: *La nouvelle question sociale. Répenser l'État providence.* Paris, Seuil 1995. 64-75. és 221-223. („L'opposition classique entre l'individuel et le collectif n'est plus opératoire. (...) Il n'est plus possible de parler abstraitement de droits sociaux.” (222.) Fitoussi, Jean- Paul-Rosanvallon, Pierre: *Le nouvel âge des inégalités.* Paris, Seuil 1996. „Le retour de la question nationale est partout visible en Europe, mais il prend des traits spécifiques en France, tant les formes de l'universalisme républicain et jacobin avaient conduit à en minorer la portée. ...le système politique ne produit pas assez d'éléments d'identification.” 63-64.
- 6 Ez a dolgozat a *Kollektív fogok? (Vigilia 7. /1996. 495-500.)* című cikkben kifejtettek továbbgondolására tett kísérlet.
- 7 Croizat, Maurice: *Le fédéralisme dans les démocraties contemporaines.* 2me édition. Paris, Montchrestien 1995. 14.
- 8 Az 1945 utáni nemzetközi jog, amely az államalakulást-államalakítást szabályozza, ilyen vagy hasonló kitélt nem tartalmaz, sem a népek, sem a nemzetek esetében.
- 9 Vö. Arendt, Hannah: *A forradalom.* Budapest, Európa 1991. 220. s köv. .
- 10 Vö. Dahl, Robert A: *Democracy and its Critics.* New Haven and London, Yale University Press 1989. Különösen a 100. és 105. old. Lásd még. dr. Gál Ferenc: *Dogmatika.* Budapest, Az Apostoli Szentszék Kiadója 1990. 175-178. (*Az ember mint személy* című fejezet.)
- 11 Vö. a *Black's Law Dictionary* Autonomy és Sovereignty címszavaival.
- 12 Vö. a *The Concise Oxford Dictionary of Politics* Autonomy és Sovereignty címszavaival. A fogalom történetét Franciaországban lásd David, M.: *La souveraineté du peuple.* Paris, PUF 1996. Lásd még: *A szuverenitás káprázata.* Budapest, Korridor - Politikai Kutatások Központja 1996.
- 13 A téma egyik legalaposabb összefoglalója, amely kitér a kisebbségben élő etnikai csoportok önrendelkezési jogára is: Cassese, A.: *Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal.* Cambridge-New York, Cambridge University Press 1995. (Az itt kifejtettek szempontjából különösen fontos a *Developing new rules for the internal self-determination of ethnic groups and minorities* című alfejezet.) 348-359.
- 14 Értelmezésem szerint Renan, E.: *Qu'est-ce qu'une nation?* című előadása a legvilágosabban fogalmazza meg e teória lényegét. Paris, Agora 1992. 54-56.
- 15 Jean-Marie Guéhenno, az USA-ban kialakult gyakorlatot bírálva, ezzel kapcsolatban találóan így fogalmaz egyik esszéjében: „Egy szerződés mindig csak fegyverszünet a társadalomban folyó küzdelemben.” („Un contrat n'est jamais qu'un armistice dans la bataille sociale.”) *La fin de la démocratie.* Paris, Flammarion 1993. 43.
- 16 Badie, B.: *La fin des territoires.* Id. kiadás. 180-253.
- 17 Barker, Ernst: *Introduction in Social Contract.* Essays by Locke, Hume and Rousseau. Oxford, University Press 1958. V-LXI.

- 18 Berman, Harold J.: *Law and Revolution*. The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge-London, Harvard University Press 1993. 245-250.
- 19 Hume, D.: Az eredeti szerződésről. In: *Összes esszéi. II.* kötet. Budapest, Atlantisz 1994. 246.
- 20 Számomra ez a legfőbb tanulsága Samuel P. Huntington legújabb könyvének, s minden olyan teóriának, amely a kulturális tényező elsőbbségét hirdeti a politikaival szemben. Huntington, S. P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon and Schuster 1996.
- 21 Vö. Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford, Clarendon Press 1995.

GÁSPÁR BÍRÓ

Collective rights and the Contractus

Should the state grant national, ethnic, cultural, linguistic or religious minorities specific rights in order to make possible the preservation of their group cohesion and identity? Or, the full respect of internationally recognized individual human rights and fundamental freedoms it does provide all adequate guarantees for the realization of the same endeavors and goals? The author is of the opinion that the theoretical debate on whether there are minority collective rights beyond the individual rights recognized in Europe does not offer a satisfactory solution to the question.

The present essay in the first part reviews a series of schemes for political participation of particular social groups, including national and ethnic minorities developed mainly in Western Europe within the framework of the nation-state. The second part examines some possibilities which in the perception of the author are opened by social contract theories for stabilization and integration in Eastern and Central Europe. The term „contractus” designates both the acceptance of basic rules of the constitution of a political community under the fiction of the original contract, and fundamental principles of the legal theory of contracts. The author advocates that a comprehensive political deal between majority and minority ethnic and national groups in the countries of the region, as part of a broader social contract is necessary to ensure social peace, in addition to political democracy, market economy and respect for human rights. Further, the „contractus capacity” of the respective societies -proved for instance by the non-acceptance of the „winner takes it all” mentalities or by the public rejection of „zero-sum game” practices in the course of the political and social competition - is regarded as a necessary pre-requisite for their successful Western integration.